

az ötödik század végén letűnt és helyébe egy új görög világ lépett, melynek alkotásai örök táplálékul szolgálnak az emberi értelemnek és érzelemnek.

HEINLEIN ISTVÁN.

Studi di Storia Orientale, Vol. I. di Leone Caetani, Deputato al Parlamento. Milano (Ulrico Hoepli) 1911; XV és 419 l. 8°.

E munka szerzője, *Leone Caetani, Teano hercege* 1905 óta *Annali dell' Islam* címen az iszlám történeteiről egy nagyszabású munkát tesz közzé, mely, amint annak idején már a *Budapesti Szemlében* (CXXII. köt. 311—314. l.) jeleztem, e tudományban korszakot alkotónak mondható. Évről-évre indulva, kimerítő terjedelemben mutatja be az események ismeretének forrásait, egymással szembeesítve, összehasonlító kritika alá fogja azokat, ismereti eltéréseiket és ellenmondásaikat, kideríti ezek okait és irányzatosságát, megállapítja a hagyomány szétágazó irányait és eredményül az iszlám politikai fejlődését és tényezőit teljesen új világításba helyezi. Ez óriási méretekben induló munka (eddig csak a hidsra 22. évéig terjedően négy folio alakú kötet jelent meg belőle, összesen CXCVI. és 3918. lappal) nem csupán az iszlám történetére kiválóan fontos, hanem általán, különösen a forrás-kritika szempontjából, a históriai módszer iskolájának nevezhető. Már e nagy monographiában is, mely szoros szakszerűsége és részletező jellege mellett a tárgyalt eseményeket a nagy világtörténeti folyamatok kapcsolatába helyezi, a történetek rugóinak félderítésében a források szigorú kritikáját az egész munkán uralkodó magas szempontokkal egyesíti. A beható forráskritikus és a történetphilosoph szövetkezik a szerző egyéniségében. Azontúl egyetemes történeti műveltsége a tárgyával rokon területekbe vezeti a szerzőt; kritikai vizsgálódásait érdekesnél érdekesebb művelődéstörténeti excursusokkal élénkíti.

A nagy munkának mintegy mellékes hajtása akar lenni az a sorozat, melynek első kötetét mutatjuk be ez ismertetésünkkel. E négy kötetre szánt könyv céljául maga a szerző első sorban a nagy munka eredményeinek, a nagyobb közönségnek hozzáférhető, összefoglaló bemutatását tűzi ki. Ez első kötet azonban, bár a művelt nagyközönség igényeinek megfelelő alakban, a jelzett célt nagyban túlhaladja. Végső fejezetében (289—400. l.)

az iszlám keletkezésével és első terjedésével foglalkozik, csakugyan a nagy munka eredményeit összefoglaló módon. A megelőző részekben azonban teljességgel eredeti szempontokból a sémi faj és az arab nemzet sok ezeréves őskorába visszanyúló viszonyai alapján kutatja az iszlám történeti előzményeit. Ily mély alapra a történet e részét soha senki még, nem építette; ily messzire visszanyúló folyamat szempontjából az iszlám keletkezését eddig egy történetíró sem vizsgálta. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a teánói herczeg könyve ez irodalom legradikálisabb jelenségének tekinthető. Mély problémáját positiv természettudományi alapon vizsgálja és az olvasót lépésről-lépésre csudálkozásra készítő meglepő eredményeket mutat fel.

Caetani azt a mozgalmat, melyet az iszlám a VII. században keltett és mely rövid idő alatt a történelemben ismert legnagyobb világbirodalom alakulására vezetett, a sémi faj történetének legősiebb korszakaival hozza kapcsolatba és a faj vándorlásai és államalkotásai láncolatának legutolsó szeméül tünteti fel. Eddigélé az iszlám keletkezésének magyarázatára megelégedtünk azzal is, hogy az eredet legközvetlenebb szellemi milieu-jének felderítésére és megértésére törekedtünk; vizsgáltuk az arab társadalom helyzetét a Muhammedet közvetlenül megelőző időben és azokat a befolyásokat, melyek közelebbi és távolabbi környezetéből reá hatással lehettek. Csak az utolsó két évtizedben mutatkozott némi kísérlet arra, hogy az iszlám előtti arab világot az arab félsziget elzárkozottságából kiemeljük és Ázsia nagy népeinek történeti kapcsolatába helyezzék. Nevezetesen Winckler Hugó, a híres assziriológ és az ókori keleti világ történetének kutatója számos munkában, de különösen *«Altorientalische Forschungen»* cz. gyűjteményes munkájában (3 kötet, Leipzig 1893—1900.) az asszíriai emlékekből mutatta ki azokat az érintkezési pontokat, melyeken az ókori Arábia az ázsiai népek történeti folyamatába illeszkedik. Kimutatta, hogy az ékiratokban előforduló *Magan*, *Milukkhka*, *Muszri* és egyéb tartomány- és népnevek Arábia egyes részeit jelölik, melyekkel a nagy babylon-asszíriai birodalom politikai és gazdasági kapcsolatban állt. E felfedezések, melyek véget vetettek annak az addig megingatatlanul uralkodó feltevésnek, hogy Arábia a maga sivatagi elzárkozottságában egészen a középkorig a világforgalom hozzáférhetetlen területe volt, melyen a nagyhatalmak hódító kísérletei (Nagy Sándor, Aelius Gallus) mindenkor fennakadtak.

nagyrészt módosították a szempontokat, melyekből az ókori Arábia viszonyait szemléljük.

Winckler tanításának, mely a geographiai nomenklatura magyarázatában gyökeres felforgatásokkal járt (*Muszri* megszűnt Egyiptom nevének lenni, a bibliai Midian azonosává vált; *Assur* a Holttenger partjára került), számos híve akadt az assziriológiai iskolában; jelesül *Hommel* (*Aufsätze und Abhandlungen; Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, 3-ik kiadás, München, 1909) a legbővebb alkalmazással fejtette ki Winckler elméleteit. Sőt akadtak már népszerűsítői is. *Weber Otto* (több kis munkában, főképen *Arabien und der Islam* [«*Der alte Orient*» 2. sorozat. III. évf., 1. füzet] Lipcse, 1904), és *Grimme Hubert* a Muhammed életrajzában, mely a művelt nagyközönségnek szánt gyűjteményben jelent meg, (*Die weltgeschichtliche Bedeutung Arabiens. Muhammed* [*Weltgeschichte in Charakterbildern*. München, 1904] az iszlám előzményeit a Winckler-Hommel kombinációihoz fűzik. Ez elméletek nem bírták kikerülni a régi alapot teljesen felforgató túlzásokat; néhol féktelen optimismussal szemmelátható valószínűtlenségeket, hogy ne mondjam, lehetetlenségeket kockáztatnak. A régi iskola hívei ezért óvatos skepticismussal viseltetnek a következtetéseikben mindinkább mértéktelenebb assziriológus iskola hypothesisei irányában.

Caetani nem azok közé sorakozik, kik az új iskola tanaival szemben visszautasító állást foglalnak el. Sőt belőlük azokat a pontokat, melyeket a történelmi és philológiai kritika szempontjából megállhatóknak ismer el, egy egyetemesebb rendszer körébe helyezi. Csak láncszemeknek tekinti a sémi fajnak a praehistorikus homályba visszanyúló viszontagságai construálásában. Mert C. bizony nagyon mély alapra építi a probléma tárgyalását. A *sémiség őshazájának* vitás kérdéséből indul ki. Tudva van, hogy e kérdés eldöntésében sok ideig háromféle vélemény járta. Némelyek Mesopotámiából, mások Afrikából, az ethióp alpesek vidékéről indítják útnak a sémiak történetelőtti népvándorlását; míg mások Arábia fennsíkját (Nedsd) tekintik az osztatlan sémifaj őshazájának; innen elindulva telepedtek volna meg egyes csoportjai Ázsia különféle területein, melyeken aztán külön-külön együtt élve alakultak önálló nép-egységiségekké, alakították ki egymással rokonságban levő nyelv-járásaikat: az aramäus-nyelveket, a kanaáni nyelveket, az Afrikába vándorlók az abessziniai délsémi nyelvjárásokat.

Ez ellentétes thesisek képviselői leginkább philologiai okokkal, az illető nyelvek hasonló szemléletéből levont következtetésekkel erősítik állásukat. (Lásd e vitás kérdésről értekezésemet: *«A sémi faj őshazájáról és vándorlásáról.»* Nyelvtudományi Közlemények 1875. évi XII. kötet, 285—340. lap.). Caetani e szétágazó vélemények közt, ellentétben tanárával, *Guidi* római professzorral, a mesopotámiai hypothesis leg-erősebb védőjével, a sémiség arab őshazája mellett foglal állást. Még pedig, nem pusztán philologiai alapon; következtetéseit inkább természettudományi, közelebb geológiai megfontolásokra alapítja. Geikie, Croll és más természettudósoknak a jégkorszakról szóló kutatásaiból azt a következtetést meríti, hogy e korszakban Arábiában még oly természeti körülmények uralkodtak, hogy ottan az emberiség sűrű tömegei megélhettek, míg Mesopotámia természeti viszonyai közt abban az időben ily feltételeknek teljességgel híján volt. Bebizonyítja továbbá, hogy későbbi korszakokban e viszonyoknak éppen ellenkezője állott be. A középső és keleti Arábia területei fokonsint *«elszáradásnak»* (inardimento) estek áldozatul. A hol ősidőben sűrű erdőség foglalta el a felületet, melyet folyamok szeltek át és melynek klímáját esőzés mérsékelte és termékenyítette, lassankint (sok évezredes folyamatokra kell gondolnunk) teljes kiszáradás állott be. Az élet helyét halál foglalta el. Kevés oázistól ritkán félbeszakított homoksivatag foglalta el az ősi erdőket és virányokat. A florával megváltozott a területek faunája is. Mindinkább elpusztultak a kényelmes megélhetés feltételei. Az éhség és szükség kivándorlásra szorította a tömegeket. Ily természeti változások már ősrégi, a történet előtti időkben őshazáikból való elbujdosásra indították az embereket. A mi természetesen nemcsak Arábiáról áll, hanem mindazon vidékekről is, a melyek ugyanazon természeti változások következtében fokonsint elszáradtak. Ebből magyarázza C. azt a tüneményt, hogy sok vidéken, a honnan már évezredek óta a kultúra teljesen kiveszett s a lakosság gyér maradékokra apadt, az ásatások annak bizonyosságát nyújtják, hogy ott évezredekkel időszámításunk előtt magas kultúra virágzott. C. e tekintetben *Bent* délafrikai kutatásainak eredményeire hivatkozik, meg *Stein Aurélie*-re (kit különben a 85. lapon *«anglo-indian»*-nak minősít) és *Scen Hedin*-re a középső Ázsiában. Az e tudósoktól felkutatott ősi kultúrta-
ságok oly vidékeken, melyek mostan emberektől gyéren lakva, a

teljes pusztulás képét mutatják, abban a tényben lelik magyarázatukat, melyet a washingtoni «Carnegie-Institution» Turkesztánban végzett geológiai expedíciója (Pumpelly, *Exploration in Turkestan* 1905) megállapított: ez ősidőben termékeny és virágzó, sűrűn lakott vidékeknek lassankint beállott elszikkadásában (essiccamento dell' Asia Centrale). Hisz különben ugyanez áll az afrikai Szaharáról is, melynek homoksivatagját hajdan virágzó kultúra foglalta el (61. l.).

A kedvező természeti feltételek közt virágzó Arábia volt tehát a sémi faj ősfészke; a megélhetésre kedvezőtlen természeti változások voltak évezredekén át indító okai a lakók folytatólagos kivándorlásának oly vidékekre, ahol párhuzamos természeti változások kedvező feltételeket teremtettek. Ily módon jutottak el a sémiak különféle rétegei már történetelőtti időkben, de aztán a történeti idők folyamataiban mind sűrűbben, a középtenger medencéjét alkotó európai és afrikai területekre, Egyiptomba is, ahol az őslakossággal vegyülve, sajátos kultúra kifejlődésének voltak tényezői; így jutottak el Babiloniába és Asszýriába, ahol nagy államokat, egész Nyugatáziát ellepő hatalmas birodalmakat alkottak, így Palesztinába (phoenikiai, kanaáni népek, héberék), így innen északra, Szíriába (aramaeusok).

Mindezen, sok évezredre terjedő kivándorlásokból és megtelepedésekből magyarázza C. Ázsia nagy történeti eseményeit, az első nagy babiloniai monarchia alakulását I. Sargon alatt (3800 Kr. előtt), a másodikét az Arábiából kivándorolt Hammurabi-dynastia alatt (2000—1800 Kr. előtt), melyet alkotójának nagy törvényhozói ténye is világtörténeti nevezetességre emelt. E dynastia tiszta arab jellegét, mint legelőször *Hommel* mutatta ki, most pedig szerzőnk megerősíti, kétségtelenné teszi tagjainak az ékírásokon olvasható, tisztán arab hangzású és értelmű tulajdonnevei. Őket aztán a Kr. előtt I. évezred küszöbén a már régóta a Tigris felső mentén megtelepedett asszýrek váltják fel Ázsia uralmában, ezeket pedig a keleti Ázsiából származó káldok szorítják ki az uralomból, kik 606-ban Kr. előtt Nabukodonozorral az Egyiptom határáról az iráni fennsíkig terjedő hatalmas káld uralmat alapítják meg. «Nabukodonozornak, Babilon legelső káld királyának birodalma — úgymond szerzőnk — (199. l.), valamint az 1800 esztendővel ő előtte a Hammurabié, valóságos arab birodalom volt, mint a minőt 1200 évvel később a muszlim arabok Omar alatt ön-

tudatlanul fognak újjáébreszteni.» Mert e dynastiával a VI. században Kr. e. vége szakad egyelőre a sémiták hatalmának Ázsiában. Uralmuk hajdani területeit a hatalmas médusok, majd a még hatalmasabb perzsák foglalták el. Kyros, Kambyzes és Darius alatt szemtanújává lesz Ázsia az árja népek előnyomulásának és diadaluknak a semita hegemonia fölött. A perzsa uralmat Nagy Sándor hódítása váltja fel, vele és utódaival, a seleukidákkal a görög elem túlsúlya jut érvényre Ázsia uralmában, végre Rómáé és a parthusoké, míg a III. században Kr. u. az iráni elemnek a sassanidák által felkeltett politikai és művelődési renaissance-ával ismét a perzsáknak jut Előázsia uralmában a parancsoló szerep. Egy évezrednél hosszabb korszakon át a sémiak teljességgel háttérbe szorultak Ázsia állami életében; a hajdani uralkodók ez idő alatt alávetettjei voltak a helyükbe ült médusoknak, perzsáknak és görögöknek. E szolgaságnak a Kr. u. VII. század közepén az iszlám hódító előnyomulása vet véget «il quale rappresenta l'ultima, la più gloriosa e la più grande rivendicazione semitica che la storia ricordi» (200. l.).

Ezzel szerzőnk munkája tulajdonképeni céljához érkezett el. Az iszlám kitörését az arab félszigetből és hódító sikereit azokon a területeken, melyeken évezredekkel azelőtt más sémi világbirodalmak keletkeztek vala, a sémifaj őshazájából, Arábiából való kivándorlásának utolsó mozzanatául tekinti és mint az imént egy idézetből láthatjuk, ama nagy világtörténelmi mozgalmak okszerű folytonosságába helyezi. E szempont lebegett szeme előtt már az előbbi korszakok nagy eseményeinek jellemzésében is. «Bizonyosnak vehető, hogy mindazok a politikai terjeszkedéssel járó mozgalmak, melyekkel a Kelet régi történetében az arab hódításig az egymásra következő századokban találkozunk, nem egyebek, mint kísérletek arra, hogy a sumer-semita birodalomnak I. Sargon alatt 3800-ban Kr. e. fennállott viszonyai helyreálljanak. Más szóval: valamint a Tigris és az Eufrates medenczéjének kedvező helyzete legnagyobbbrészt a perzsa öböl és a Középtenger közötti terület kereskedelmi útjának feltétlen birtokolásától függ, úgy az ép említett területnek egy uralom és egy törvény alatti egyesítése mindenkor elkerülhetetlen történelmi szükségnek mutatkozott. Ez volt mindenkor a nagy babilonai imperiumoknak, az asszýriai és káld királyok véres harcainak, Róma és a parthusok, majd Byzancz és a sassanidák között a háborúk belső oka egészen a nagy moszlimhódításokig. A politikai fel-

tételek, melyek a nagy őstörténeti birodalmak jólétének tényezői voltak, ugyanazok, mint amelyek Előázsiában az arab hódítás idejében érvényesülnek. Babilonia, Arábia, Mesopotámia és Szíria soha másképen nem virágozhattak, mint egy uralom alatti egységben. Az omajjádák, abbászidák, sőt még újabb időben az oszmán törökök birodalmai nem egyebek, mint felélesztői, utánozói a régi babiloniai hagyománynak, és talán ez maga sem egyéb, mint ismétlése a sumeri ősképeknek, mely a Kr. e. 4000 évnél is idősebb.» (175. lap.)

Már az *Annaliban* is az iszlám első terjedésében és azon hódító sikereiben, melyekkel az arab-nomád csoportok a Muhammed vallását az arab félszigeten túl Szíriába, Perzsiába és Egyiptomba vitték, mindenütt véget vetve a nagy birodalmak és a régibb vallások uralmának, csekély részt tulajdonít a vallásos lelkesedésnek. Váltig ismétli nagy munkájában és a jelen összefoglalásban is, hogy *il fame*, az éhség volt az indító erő, amely az arabok legnagyobb részét Muhammed és első utódai mellé sorakoztatta és harczkedvüket élesztette. Arábia gazdasági viszonyai, természeti feltételei mindinkább kedvezőtlenebbekké lettek. Csak a félsziget nyugati és délnyugati részén a Vörös-tenger mellett végighúzódnó keskeny partterületen voltak tűrhető viszonyok, melyek számosabb lakosság fenntartását lehetővé tették; itt a tenger közelsége jobb feltételeket nyújtott, elegendő esőzést, friss legelőt és egyebeket, és ez volt földrajzi fekvésénél fogva az Indiából egészen Mesopotámiáig terjedő kereskedelem szárazföldi útja is. Itt a lakosság meglehetősen jólétben élhetett, régóta városi élet fejlődött a művelődés némi érvényesülése mellett. A vallásos hagyomány központjai (különösen Mekka szentélye) itt tartották fenn magukat. Különösen a délnyugati tartomány (Jemen) építkezési emlékei és sok ezerre menő feliratai még mai napig is tanúi e tartomány régi műveltségének és virágzásának. Ellenben az e keskeny földszávtól keletre elterülő óriási lapályon feltarthatatlan volt a pusztulás, a természeti viszonyok változásai itt megnyomorították az élet feltételeit; itt a legszükségesebbek hiányában rabló beduin-életnél egyéb nem fejlődhetett.

Az ókor óta a szükség kivándorlásra kényszerítette a lakosságot e területről, mely nagyobb tömegeknek nem nyújthatta az élet legszükségesebb feltételeit. E kivándorlási kényszer soha sem gyengült. Csak döntő alkalom kellett arra, hogy a lakosság vándorútra keljen és hogy oly területeket keressen.

a maga számára, melyeken boldogulhatott. Ilyen alkalmat nyújtott a VII. század elején a Muhammed hívására megszületett iszlám. Nagy lelkesedéssel csatlakozott a beduinság azon portyázásokhoz, melyeket a próféta halála után uralkodó utódai a szomszéd területek ellen indítottak; C. szerint nem vallásos buzgalom, hanem az anyagi nyomor volt a lelkesedés rugója. E szempontot Caetani nagy következetességgel érvényesíti az iszlám első háborúinak méltatásában. (V. ö. munkámat: *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1910, 142. l.) E háborúk példátlan sikerei a legrövidebb idő alatt a byzanci birodalom ázsia és afrikai tartományainak a görög államtól való elszakítására, a perzsa birodalom teljes romlására és helyükbe Khína határától Afrika belsejéig és az Atlanti-tenger partjaiig terjedő nagy muszlim világbirodalom megalkotására vezettek. C. történetírói mélységgel mutatja ki e győzelmek okait és körülményeit (374. és következő lapokon). Az arabok hódító lelkiületén, a szükségstől fokozott kedvükön és bátorságukon kívül a byzanci és a perzsa birodalom züllött belső viszonyait, ez országok sémi-fajú keresztyén lakosainak ellenszenvét az őket elnyomó keresztyén (byzanci) uralom ellen, mely velük is valódi felszabadításként éreztette a másvallású fajrokonok bevonulását: mindezen tényezőket számbaveszi C., midőn az arab hódítás sikereinek okait feltünteti.

Munkájának legmesteribb módon megalkotott részlete mindenestre a *«La psicologia delle grandi vittorie musulmane»* című fejezet. Ebben saját tapasztalata alapján a sivatagi élet viszonyaiból fejti ki az arabok néppszichológiai képét; részletesen jellemzi továbbá harczias modorukat; egyenkint bemutatja hadviselésük eszközeit a támadásban és védelemben; éleselméjű következtetésekkel construálja a nép statistikai viszonyait a hódítások idején; a háborúba induló seregek számviszonyait stb. E kérdéseket nagy apparátus feldolgozásával tárgyalta az *Annaliban*; itt a forrásanyag nehézkes felhordásától felszabadítva, és újabb pszichológiai szempontokat vetvén fel fényes és megkapó módon összegezi a mély kutatások eredményeit. Ha végigtekintünk azokon az eredeti szempontokon, melyeket Caetani az *Annaliban* és ez újabb könyvében az iszlám történetének szemléletére nézve érvényesít; ha azon módszert követjük, melyet a világtörténet e fontos részének vizsgálásában és előadásában legelőször ő alkalmaz; ha méltatjuk azon eredménye-

ket, melyekkel a történelmi belátást máris meggazdagította és azon addig észre nem vett problémákat, melyeket kitűz: a régi iskola híve is készséggel hozzájárulhat a szerző azon nézetéhez, hogy ez új alapon teljesen meg fog változni az arab történet szemlélete és hogy a tőle kidomborított szempontokból a történelem e részét újra kell megírni: «La storia quindi d'Arabia è da riscrivere tutta con questo nuovo concetto generale: noi possiamo soltanto sfiorare il grande argomento e toccarne i punti principali» (177. l.).

Jelesül két nagy eredmény emelkedik ki Caetani útmutatása nyomán: elsősorban Arábia történetének folytonossági kapcsolata a sémi faj őstörténetével; másodsorban az arab nép középkori szereplésének és világtörténeti jelentőségének egészen új szempontok alá kerülő megértése.

Ámbár csak egy fél évtizede annak, hogy az *Annaliban* ez új irány érvényesül, hatása az azóta e körben megjelenő munkákon máris észrevehető. Tagadhatatlan, hogy Caetani tanulmányai új korszakot nyitnak a Kelet történetírásában. Ezért tán nem volt fölösleges, hogy a figyelmet e helyen is reájuk irányítottuk.

GOLDZIHNER IGNÁCZ.

Gustav Wolf: Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Berlin, Weidmann, 1910, I—XXVI. és 793 l.

Bevezetés az újkori történetbe: a tárgy a szakemberek kivül a művelt olvasóközönség nagy tömegét is érdekli. Az ilyen tárgy feldolgozója könnyen kerül veszélyes helyzetbe. Olvasóinak majdnem mindegyike rendelkezik valamiféle ismerettel a széleskörű tárgy kisebb-nagyobb részében, s amint kezébe jut a könyv, első gondolata lesz annak utána nézni, mit mond a szerző arról, a mit ő maga is jól ismer. Ilyenkor rendesen kiderül, hogy az összefoglaló könyv szerzője nem tud, vagy legalább nem mond annyit, mint bármelyik olvasó a maga kis tudományos tartományában. Az angol kritika igen rossz néven vette szerzőtől, hogy az angol irodalmat nem méltányolja eléggé, az udvariasabb francziák kissé több francziaságot szerettek volna könyvében találni, akadt olyan német bíráló is, a ki, mivel maga a történeti segédtudományok emlőin táplálkozott, ezeknek csekély mérvű méltánylását rótta meg és igen sajnálta, hogy Wolf különösen